

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.7>

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ

Тоцький Б.А.,

адвокат АО «АКІПА»

ORCID: 0000-0001-9708-5001

Тоцький Б.А. Методологія досліджень принципу пропорційності.

Стаття присвячена питанню формування методології досліджень принципу пропорційності. В ході проведеного аналізу встановлено, що формування методологічного підґрунтя наукового дослідження є індивідуальним процесом, який здійснюється кожним дослідником залежно від обраного предмета вивчення, його складності та ступеня наукової розробленості. Методологія відіграє ключову роль у структуруванні наукового пошуку, визначаючи підходи, способи та інструменти, що дають змогу отримати достовірні та обґрунтовані результати. Дослідження принципу пропорційності потребує комплексного наукового підходу, який передбачає застосування широкого методологічного інструментарію. Глибина і всебічність аналізу залежать від коректного вибору методологічних підходів, методів і принципів, що забезпечують об'єктивність отриманих наукових результатів.

Встановлено, що методологічне дослідження принципу пропорційності являє собою системне вивчення його структури, логічної організації, функціонального призначення, а також специфіки його реалізації в правозастосовчій практиці. Методологія дослідження принципу пропорційності включає кілька взаємопов'язаних рівнів: а) методологічні підходи (системний, аксіологічний, феноменологічний, екзистенціальний, діяльнісний тощо), що задають напрямок аналізу й інтерпретації правових явищ; б) наукові методи вивчення (діалектичний, герменевтичний, порівняльно-правовий, структурний, функціональний, інституційний, синергетичний, формально-догматичний тощо), що забезпечують інструментальний аспект пізнання; в) наукові принципи пізнання (конкретність, всебічність, науковість, об'єктивність, історизм, обґрунтованість тощо), що формують методологічну базу дослідження. Застосування багаторівневого методологічного підходу в дослідженні пропорційності дає змогу забезпечити комплексний аналіз, виявити закономірності функціонування принципу, визначити його роль у правовій системі та запропонувати перспективні напрями удосконалення застосування пропорційності, як у національному, так і міжнародному праві.

Ключові слова: принцип пропорційності, методологія, методологічні підходи, методи вивчення, принципи пізнання.

Totskyi B.A. Methodology of research on the principle of proportionality.

The article is devoted to the issue of forming a methodological basis for scientific research and focuses on the principle of proportionality. In the course of the analysis, it is established that the formation of the methodological basis for scientific research is an individual process carried out by each researcher depending on the chosen subject of study, its complexity and the degree of scientific development. Methodology plays a key role in structuring scientific research, determining the approaches, methods and tools that allow obtaining reliable and substantiated results. The study of the proportionality principle requires a comprehensive scientific approach that involves the use of a wide range of methodological tools. The depth and comprehensiveness of the analysis depend on the correct choice of methodological approaches, methods and principles which ensure the objectivity of the scientific results obtained.

The author establishes that a methodological study of the proportionality principle is a systematic study of its structure, logical organization, functional purpose, and also the specifics of its implementation in law enforcement practice. The methodology for studying the proportionality principle includes several interrelated levels a) methodological approaches (systemic, axiological, phenomenological, existential, activity-based, etc.) which set the direction for the analysis and interpretation of legal phenomena b) scientific methods of study (dialectical, hermeneutical, comparative legal, structural, functional, institutional, synergistic, formal and dogmatic, etc.) which provide the instrumental aspect of cognition; c) scientific principles of cognition (specificity, comprehensiveness, scientificity, objectivity, historicism, validity, etc.) which form the methodological basis of the study. The use of a multi-level methodological approach in the study of proportionality makes it possible to provide a comprehensive analysis, to identify the regularities of the principle's functioning, to determine its role in the legal system and to suggest promising areas for improving the application of proportionality in both national and international law.

Key words: principle of proportionality, methodology, methodological approaches, methods of study, principles of cognition.

Постановка проблеми. Необхідність розроблення методології теоретико-правового дослідження принципу пропорційності зумовлена постійною потребою всебічного опрацювання сутності цього соціального явища та перспектив його подальшого розвитку. Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання й використання правильного шляху та найадекватніших засобів наукового пошуку. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері [1, с. 20]. Саме методологія дає змогу повноцінно розкрити всі аспекти досліджуваної проблеми, виявити наукову новизну та забезпечити достовірність отриманих висновків.

Стан опрацювання. Стаття ґрунтується на дослідженнях вітчизняних та зарубіжних авторів. При написанні статті використовувалися наукові доробки: Б. Андрусишина, С. Бостана, Л. Калініної, М. Кельмана, І. Кириленко, Н. Коршунової, Л. Попсуєнко, Р. Шевчука, В. Шейко, А. Фальковського та ін.

Мета статті – формування методології досліджень принципу пропорційності.

Виклад основного матеріалу. У науковому середовищі методологію трактують по-різному залежно від школи та напрямку досліджень. Пов'язано це з динамічним розвитком існуючої системи теоретичних уявлень, які сформувалися внаслідок еволюції основ і методів наукового пізнання. У вітчизняному науковому дискурсі методологію (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) найчастіше тлумачать як: вчення про наукові методи пізнання й перетворення світу; філософську та теоретичну основу, сукупність методів дослідження, які застосовують у будь-якій галузі науки відповідно до визначеної специфіки об'єкта її пізнання; систему знань про теорію науки або систему методів дослідження, як теорію методів дослідження, як вчення про наукові методи пізнання або як систему наукових принципів пізнання, на основі яких планують науково-дослідну діяльність, розробляють її концепцію, здійснюють раціональний та свідомий вибір сукупності способів, засобів, прийомів її вивчення [2, с. 9]. Існування методології як вчення про прийоми, засоби, принципи наукового пізнання, стає можливим завдяки існуванню об'єктивних властивостей гносеологічної взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання, зокрема наявності загальних рис процесів пізнання різних об'єктів. Ці загальні риси наукового пізнання певного об'єкта можуть слугувати інструментами пошуку та систематизації нових знань у процесі дослідження іншого об'єкта. Методологія існує завдяки можливості використання способів пізнання, які були результативними під час дослідження одного об'єкта, для ефективного пізнання суттєвих властивостей і зв'язків іншого об'єкта. З огляду на це, методологічна рефлексія умов і результатів використання певного методу в конкретному дослідженні надає можливість перед використанням його в іншому дослідженні проаналізувати помилки й неточності його застосування, а також поліпшити згаданий метод [3, с. 31-32]. Методологія відіграє ключову роль у науковій діяльності, оскільки вона визначає способи отримання наукових знань, задає основний вектор дослідження, а також забезпечує всебічний аналіз досліджуваного явища. Що стосується принципу пропорційності, то він, будучи складним, багатограним і міждисциплінарним феноменом, потребує комплексного аналізу із застосуванням різних методологічних прийомів.

У сучасних умовах глобальних геополітичних змін, трансформації правових систем та зміни балансу між державними цілями та індивідуальними свободами принцип пропорційності відіграє особливу роль. Його вивчення дає змогу визначити, які механізми забезпечують пропорційність обмежень прав і свобод людини і громадянина для досягнення легітимних цілей, і які з них потребують удосконалення.

Складність наукового дослідження зумовлює необхідність використання безлічі пізнавальних способів, методів і підходів. Формування методологічної основи здійснюється індивідуально для кожного дослідження, виходячи з його предмета, складності та ступеня вивченості. Саме грамотний методологічний вибір визначає точність і достовірність наукових результатів. Стосовно дослідження принципу пропорційності методологія спрямована на: вивчення ефективності механізму його реалізації; вдосконалення правової бази, що регулює його застосування; аналіз судової практики, зокрема рішень Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини; встановлення взаємозв'язку пропорційності з іншими фундаментальними принципами тощо.

Методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття нових знань про пропорційність у різних правових системах; формує чітку дослідницьку стратегію, яка забезпечує цілісність наукового аналізу; гарантує всебічний аналіз принципу, унеможливаючи суб'єктивність та фрагментарність підходів; дає змогу обґрунтувати наукові положення та структурувати існуючі концепції; забезпечує можливість удосконалення правозастосовчої практики, особливо у контексті міжнародного та внутрішнього конституційного законодавства.

Отже, дослідження принципу пропорційності потребує комплексного методологічного підходу, що включає системний аналіз, врахування порівняльно-правових аспектів та інтерпретацію правозастосовчої практики. Такий підхід дає змогу досягти високого ступеня наукової обґрунтованості та виявити перспективи подальшого розвитку принципу пропорційності. Найбільш широко методологічна основа наукового пізнання розкривається з точки зору сукупності елементів, які співвідносяться між собою залежно від обсягу функціонального призначення. У такий спосіб, вона складається із методологічних підходів, які мають узагальнений світоглядний характер (перший блок); методів дослідження як кола конкретних прийомів, способів і засобів наукового пізнання тих або інших аспектів досліджуваного явища чи процесу (другий блок); а також сукупності принципів наукового пізнання, що поєднують у собі коло основоположних ідей, на яких засноване наукове дослідження (третій блок) [4, с. 49-50]. Елементи першого блоку пов'язані з визначенням горизонтів пізнання; елементи другого блоку забезпечують розкриття і теоретичне відображення змісту виокремленої предметної області; елементи третього блоку пов'язані з організацією конкретного пізнавального процесу;

Перший блок.

Одним із ключових елементів методології є методологічні підходи, які визначають напрям і концептуальну основу проведеного в науковому дослідженні аналізу. Підходи ґрунтуються на концептуальній ідеї, що безпосередньо визначає спрямованість і впливає на інтерпретацію результатів дослідження. Підхід є формою органічного поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методичним інструментарієм, який використовують у певній галузі дослідження. Сутність підходу не вичерпується сукупністю методів, а має охоплювати також компоненти більш загального порядку (ідеї) та окремого, суб'єктивного (оцінювання). Вибір підходу визначає обрання методів дослідження, а також інтерпретацію отриманих результатів крізь призму певної концептуальної ідеї [5, с. 11]. На відміну від окремих методів, методологічні підходи охоплюють ширший рівень пізнання, оскільки являють собою синтез філософських, теоретичних і прикладних знань. Вони задають певну перспективу дослідження. Як зазначають науковці, підхід до дослідження являє собою органічне поєднання світоглядної спрямованості та методологічного інструментарію, що робить його основою для осмислення складних правових явищ. У контексті вивчення принципу пропорційності методологічні підходи відіграють важливу роль, оскільки цей принцип має міждисциплінарний характер, динамічно розвивається і проявляється в різних галузях права.

Застосування різних методологічних підходів дає змогу не тільки глибше розкрити зміст принципу пропорційності, а й визначити його функціональну значущість у правовій системі. Наприклад, системний підхід розглядає пропорційність як елемент цілісної правової системи, виявляючи взаємозв'язки між різними рівнями правового регулювання. У методології загальнотеоретичної юридичної науки системний підхід активно використовують. Лише в поодиноких випадках науковці наголошують на застосуванні системного методу, або методу системного аналізу. Натомість системний підхід у юриспруденції враховує вимоги щодо системного способу дослідження правових явищ, проте цим не обмежується [6, с. 58]. На відміну від системного підходу аксіологічний (ціннісний) підхід являє собою особливий спосіб пізнання сутності принципу пропорційності, що ґрунтується на аналізі його ціннісного наповнення та соціально-правової значущості. Цей підхід має інтегративний характер, оскільки ціннісні орієнтири безпосередньо пронизують усі концептуальні напрями дослідження права. У межах аксіологічного підходу принцип пропорційності вивчається не лише як юридичний інструмент, а й як фундаментальна категорія, що забезпечує баланс між різними інтересами й цінностями в суспільстві.

Застосування аксіологічного підходу дає змогу виокремити три ключові аспекти вивчення пропорційності. По-перше, він допомагає визначити цінність пропорційності як механізму захисту прав людини та інструменту оцінки допустимих обмежень. По-друге, він дає змогу оцінити, яким чином принцип пропорційності втілює фундаментальні правові цінності, такі як справедливість, рівність, верховенство права тощо. По-третє, цей підхід дає можливість аналізувати еволюцію правозастосування пропорційності в умовах формування демократичних інститутів і правової держави.

Феноменологічний підхід у вивченні принципу пропорційності спрямований на виявлення його онтологічної сутності, що відрізняє його від позитивістсько-легістських трактувань, які розглядають право виключно як формально закріплену систему норм. В основі феноменології лежить ідея про те, що правові явища не зводяться тільки до нормативного вираження, а мають глибинний ідеальний зміст, що виявляється через практику їхнього застосування і сприйняття правосвідомістю. Стосовно принципу пропорційності феноменологічний підхід передбачає аналіз його проявів у правовій реальності, а також вивчення специфіки інтерпретації принципу судами, законодавцями та юридичною доктриною. Цей підхід дає змогу виявити, яким чином пропорційність як правова ідея передуює її конкретному нормативному закріпленню, як вона сприймається суб'єктами правозастосування і яким чином впливає на процес юридичного мислення.

Екзистенціальний підхід у вивченні принципу пропорційності ґрунтується на аналізі його впливу на індивідуальну правосвідомість і суб'єктивне сприйняття права. У філософії екзистенціалізму людину розглядають як унікальну особистість, чия сутність найповніше розкривається в граничних, кризових ситуаціях, таких як вибір, обмеження свободи, відповідальність за наслідки дій. Це робить екзистенціальний аналіз особливо актуальним у вивченні пропорційності, оскільки цей принцип часто застосовують у ситуаціях конфлікту між державними обмеженнями і правами особистості, вимагаючи знаходження юридично обґрунтованого балансу.

Екзистенціальний підхід дає змогу змістити акцент із формально-юридичних конструкцій на переживання суб'єкта права, його сприйняття справедливості, легітимності обмежень і правового вибору. На відміну від позитивістських підходів, екзистенціальний розглядає право не як абстрактну нормативну систему, а як дещо невід'ємне від людського існування, зумовлене суб'єктивними чинниками – особистою свободою, страхом перед обмеженням прав, почуттям відповідальності за наслідки правозастосування. У цьому контексті принцип пропорційності можна розуміти як екзистенціальну категорію, що визначає межі допустимого втручання держави в особисту сферу людини. Цінність екзистенціального підходу полягає в підкресленні зв'язку між правом і людським існуванням, у визнанні того, що обмеження прав не можна розглядати лише у формально-юридичній площині, а потрібно враховувати внутрішній світ суб'єкта, його переживання і сприйняття справедливості.

Діяльнісний підхід у вивченні принципу пропорційності ґрунтується на аналізі його реалізації через практичну діяльність суб'єктів права. Цей підхід розглядає право не як статичну нормативну систему, а як динамічний механізм, що функціонує, трансформується та адаптується в процесі правозастосовчої діяльності. У контексті пропорційності діяльнісний підхід дає змогу досліджувати не лише теоретичну конструкцію принципу, а й способи його практичного втілення, виявляючи роль законодавчих, судових та адміністративних органів у процесі його застосування. Застосування діяльнісного підходу дає змогу аналізувати принцип пропорційності не як інструмент, що діє ізольовано, а як інструмент, що проявляє себе у взаємодії з конкретними юридичними, політичними та соціальними процесами. Це особливо важливо в умовах правових конфліктів, де принцип пропорційності використовується для оцінки допустимості обмежень прав і свобод. Дослідження пропорційності через призму діяльнісного підходу дає змогу визначити її реальну правозастосовну значущість, виявити фактичне співвідношення норм та їхньої реалізації, а також оцінити ефективність механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина в контексті пропорційності.

Отже, дослідження принципу пропорційності потребує поєднання різних методологічних підходів, оскільки лише комплексний аналіз дає змогу розкрити його багаторівневу природу та виявити оптимальні способи його правозастосування. У юридичній науці плюралізм методологічних підходів стає необхідною умовою для всебічного вивчення правових явищ, що є особливо актуальним для принципу пропорційності, який динамічно розвивається й адаптується до мінливих соціально-правових умов.

Другий блок.

Оскільки методологія є вихідним у механізмі юридичного пізнання, метод слід розглядати як її вихідну базисну категорію. В юридичній і філософській літературі найбільш поширеним визначенням методу є вказівка на те, що це спосіб побудови і обґрунтування системи знань: сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності [7, с. 23]. В. Настрадін та С. Хархун наводять таке визначення: метод – сукупність заходів, прийомів чи операцій практичного або теоретичного опанування дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретної задачі. Метод – це спосіб дослідження, інструмент для вирішення головного завдання науки – відкриття об'єктивних законів дійсності. Фактично різниця між методом та теорією має функціональний характер: формуючись як теоретичний результат попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень [8, с. 20]. У діяльнісному, процедурному розумінні метод є послідовністю дій, що спрямовані на досягнення пізнавальної мети, тобто отримання та систематизацію нових знань. У праксеологічному контексті метод «дисциплінує» пошук істини, дає змогу рухатися до пізнавальної мети найкоротшим і найефективнішим шляхом [3, с. 35].

Під час визначення необхідних методів для вирішення завдань, слід мати на увазі: оперативність та економність дослідження не повинні досягатися за рахунок поверховості даних, які використовуються у процесі дослідження; жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі «добрих» чи «поганих» методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто відповідні й невідповідні) поставленій меті і завданням дослідження [9, с. 25]. Кожен метод має своє специфічне призначення, а його ефективність або неефективність багато в чому визначається суб'єктом пізнання, який його застосовує. Наукова цінність методу залежить не тільки від правильності його вибору, а й від точності його використання в рамках дослід-

ницького процесу. Недостатньо просто задіяти метод – важливо дотримуватися його методологічних вимог, коректно інтерпретувати отримані результати та враховувати обмеження пізнавальних можливостей кожного методу. Оскільки будь-який метод не є універсальним інструментом і має певні межі застосовності, його ізольоване використання може призвести до неповноти аналізу або методологічних спотворень. Саме тому при дослідженні проблематики принципу пропорційності важливо використовувати комплексний підхід, поєднуючи різні методи. Лише системне застосування групи методів, що взаємодоповнюють один одного, дасть змогу глибоко і всебічно вивчити принцип пропорційності, виявити закономірності його застосування і сформулювати науково обґрунтовані висновки.

Доповнюючи класичну систему методів беручи до уваги проблематику досліджень пропорційності, слід зазначити, що їхня сукупність охоплює:

1. Теоретичні (за рівнем знань) методи пізнання, які являють собою універсальні інструменти наукового дослідження, що застосовуються в різних дисциплінах для структурування, аналізу та інтерпретації знань. Вони забезпечують логічну послідовність міркувань, допомагають виявляти взаємозв'язки між явищами, формулювати обґрунтовані висновки та перевіряти їхню достовірність. Використання цих методів дає змогу дослідникові розмежовувати суттєве і другорядне, виявляти закономірності та суперечності, а також формувати цілісне уявлення про явище, що вивчається. Серед теоретичних методів пізнання можна виділити: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння, дедукцію та інші. У дослідженні зазначені методи відіграють ключову роль під час аргументації, класифікації правових понять, формування теоретичної бази та розроблення структурованого наукового аналізу.

Аналіз і синтез, будучи взаємопов'язаними та взаємозалежними методами, застосовуються для розкриття: сутності принципу пропорційності; критеріїв принципу пропорційності у сфері правозастосування; умов, що впливають на застосування принципу в різних правових контекстах (у практиці зарубіжних або вітчизняних судових інстанцій).

Абстрагування використовується для виокремлення юридичного змісту принципу пропорційності, його розмежування з іншими загальноправовими принципами, що є особливо важливим під час аналізу пропорційності в контексті втручання держави у права і свободи людини і громадянина.

Узагальнення сприяє формуванню цілісного уявлення про принцип пропорційності як принцип права. Воно дає змогу акумулювати основні ознаки різних концепцій пропорційності та виявляти їхні взаємозв'язки з іншими принципами права.

Порівняння відіграє важливу роль у співвіднесенні різних підходів до розуміння і застосування принципу пропорційності, як у вітчизняній правовій доктрині, так і зарубіжній правовій доктрині. Метод порівняння дає змогу виявити як універсальні риси принципу, так і національно-правові особливості його інтерпретації.

Дедукція визначає методологічну структуру дослідження, задаючи логічний вектор руху від фундаментальних теоретичних засад принципу пропорційності (історичних, концептуальних, доктринальних) до аналізу його практичного застосування у правозастосовчій діяльності, зокрема в умовах євроінтеграційних прагнень України.

Кожен із перелічених методів має специфічну пізнавальну цінність, даючи змогу досліджувати різні аспекти принципу пропорційності. Однак невинуватне зведення одного з них в «абсолют» може призвести до методологічних спотворень і зниження об'єктивності наукових висновків.

2. Загальнофілософські (за типом знань) методи пізнання, що надають змогу осмислити самі процедури дослідження. За допомогою цих методів відбувається перехід від об'єкта як спостережуваної реальності до об'єкта дослідження (як системи наукових абстракцій). Вони допомагають розрізняти власний зміст об'єкта, незалежно від пізнавального суб'єкта, і пізнавальну форму, в якій відображений цей зміст (поняття, судження тощо) [10, с. 293]. Загальнофілософські методи являють собою вищий рівень пізнання, систему заходів, прийомів чи операцій опанування дійсності, які перебувають на найбільш абстрактних рівнях дослідження. Вони мають універсальний характер і визначають лише загальні вектори аналізу, формуючи стратегічні орієнтири дослідження принципу пропорційності.

Класифікація загальнофілософських методів багато в чому залежить від специфіки філософських концепцій, кожна з яких використовує власні методологічні підходи (герменевтичний, феноменологічний тощо). У контексті осмислення принципу пропорційності необхідно виокремити діалектичний, метафізичний і герменевтичний методи, як найзагальніші й універсальні способи його вивчення.

Діалектичний метод пізнання принципу пропорційності ґрунтується на аналізі його розвитку, внутрішньої суперечливості та взаємодії з іншими принципами і категоріями. Зазначений метод дає

змогу розглядати пропорційність не як статичне явище, а як динамічний правовий принцип, що еволюціонує під впливом мінливих соціально-правових умов. Застосування діалектичного методу сприяє виявленню протилежностей, таких як баланс публічних і приватних інтересів, обмеження прав та їхній захист, державне втручання та необхідність його мінімізації, і дає змогу оцінити закономірності їхнього розв'язання. Загалом діалектичний аналіз принципу пропорційності дає змогу розкрити його сутність, визначити тенденції розвитку та спрогнозувати напрями вдосконалення правозастосування.

Метафізичний метод пізнання принципу пропорційності ґрунтується на розгляді його як стійкого, незмінного правового явища, що має абсолютну сутність. У цьому аспекті принцип пропорційності сприймають як фундаментальний правовий імператив, який діє незалежно від мінливих умов та конкретних обставин. Такий підхід дає змогу абстрагуватися від контексту й аналізувати пропорційність як універсальний принцип, що визначає межі втручання держави в права людини та забезпечує баланс правових інтересів. Однак обмеженість метафізичного підходу полягає в його статичності, оскільки він не враховує еволюцію принципу пропорційності, особливості його інтерпретації в судовій практиці та динаміку сучасних правових систем. Незважаючи на це, застосування метафізичного методу дає змогу розкрити концептуальне підґрунтя пропорційності, визначити її онтологічну сутність і місце в системі загальноправових принципів.

Герменевтичний метод пізнання принципу пропорційності спрямований на аналіз, інтерпретацію та уточнення смислового змісту цього принципу в різних правових системах і судовій практиці. Цей метод дає змогу досліджувати, як пропорційність дістає своє вираження в доктрині, законодавстві та правозастосуванні, виявляти відмінності в трактуваннях залежно від юридичного контексту, культурних особливостей і правових традицій. Особливе значення герменевтичний підхід має у вивченні рішень Європейського суду з прав людини та національних конституційних судів, оскільки дає змогу визначити закономірності правової аргументації, принципи тлумачення норм та фактичний зміст критеріїв пропорційності. Загалом метод сприяє розвитку доктринального розуміння пропорційності та виявленню її ролі як універсального правового механізму, покликаного забезпечити баланс між різними інтересами й цінностями в суспільстві.

Використання загальнофілософських методів дає змогу сформулювати глибоке теоретичне розуміння принципу пропорційності, виявити його фундаментальні властивості та визначити його роль у правовій системі як гнучкого механізму з дотримання справедливого балансу між метою державного втручання та обмеженням прав і свобод людини і громадянина.

3. Загальнонаукові (за типом знань) методи пізнання використовуються в усіх або переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, але й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого раніше понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчається [11, с. 58]. Загальнонаукові методи являють собою проміжну методологічну основу між філософським пізнанням і фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціалізованих наук. Вони забезпечують універсальні принципи дослідження, даючи змогу поєднати абстрактні філософські ідеї з конкретними прикладними аспектами наукового аналізу. До загальнонаукових методів, що застосовуються при дослідженні принципу пропорційності, ми віднесли історичний, функціональний, синергетичний, структурний, інституціональний та ін. методи.

Історичний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу аналізувати його походження, розвиток і трансформацію в різних правових системах. Зазначений метод допомагає простежити еволюцію пропорційності від античної ідеї «справедливості як пропорції», до сучасного її розуміння в конкретній галузі права. Історичний аналіз виявляє, які політико-економічні чинники впливали на формування принципу пропорційності, як змінювалися його доктринальні та правозастосовчі інтерпретації, а також які тенденції визначають його сучасний розвиток. Використання цього методу є особливо важливим для: розуміння відмінностей у застосуванні пропорційності в національних правових системах і правовій системі, що регулює відносини між державами; визначення закономірностей, що можуть зумовлювати майбутній розвиток принципу пропорційності.

Функціональний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу аналізувати його роль і значення в системі правового регулювання, виявляти механізми його дії та правозастосовчі наслідки. Цей метод спрямований на вивчення пропорційності як інструменту балансу між різними інтересами й цінностями в суспільстві, а також на визначення її практичного впливу на юридичні процедури та судову практику. Також функціональний метод дає змогу аналізувати, як пропорційність використовується різними державними структурами під час ухвалення рішень, що зачіпають права і свободи людини і громадянина. Він допомагає досліджувати функції пропорційності в різних галузях права (конституційному, адміністративному, кримінальному, між-

народному тощо), виявляючи, яким чином принцип впливає на оцінку законності обмежень прав і свобод людини і громадянина. Застосування функціонального методу також сприяє вивченню ефективності пропорційності як правового механізму, його адаптації до різних соціально-правових умов, а також взаємодії з іншими вихідними нормативними засадами, що визначають сутність і соціальну природу права.

Синергетичний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу розглядати його як системоутворення, яке самоорганізується під дією зовнішніх і внутрішніх чинників. Метод ґрунтується на концепції систем, що самоорганізуються, де право розвивається нелінійно, унаслідок чого з'являється мимовільний порядок, що відбивається в рівновазі між суспільними відносинами та їхнім нормативним регулюванням, забезпечуючи динамічну стійкість їхнього розвитку. На відміну від традиційних детермінованих моделей, синергетичний підхід враховує нелінійність правового розвитку, визнаючи, що механізм застосування принципу пропорційності, може перебувати у стані нестабільності та зазнавати впливу кризових або хаотичних процесів. Такий підхід особливо актуальний в умовах зміни правового ландшафту, законодавства та правозастосовчої практики. Синергетика в цьому контексті акцентує увагу на тому, що принцип пропорційності не є раз і назавжди встановленою структурою, а розвивається залежно від конкретних правових, історичних, політичних, соціальних та ін. умов. Це дає змогу виявляти еволюційні закономірності принципу пропорційності, прогнозувати його подальший розвиток та оптимізувати механізми його правозастосування, особливо в умовах правової невизначеності та кризових ситуацій.

Структурний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу аналізувати його внутрішню організацію та складові елементи. Метод спрямований на виявлення логічної структури пропорційності, що є особливо важливим при розборі тесту на пропорційність, який включає оцінку критеріїв: правової визначеності, легітимної мети обмеження та пропорційного результату. Структурний підхід допомагає чітко розмежувати рівні застосування пропорційності, чи то конституційно-правове регулювання, чи то адміністративно-правове, чи то кримінально-правове, чи то міжнародне і т.д. Також він дає змогу визначити системні взаємозв'язки принципу пропорційності з іншими правовими категоріями. Застосування структурного методу сприяє раціоналізації правозастосовчої практики, виявленню універсальних закономірностей у застосуванні пропорційності та формуванню науково обґрунтованих критеріїв для її коректного використання в судовій і законодавчій діяльності.

Інституціональний метод, застосовуваний при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу визначити роль державних органів, судових інстанцій, міжнародних організацій та інших суб'єктів у формуванні та інтерпретації пропорційності. Він допомагає виявити, як різні правові системи інституціоналізують цей принцип, які механізми правозастосування використовують у національному та міжнародному контексті, а також які органи несуть відповідальність за його дотримання. Інституціональний аналіз особливо важливий при вивченні рішень Європейського суду з прав людини та національних конституційних судів, оскільки він демонструє вплив судових прецедентів на розвиток концепції пропорційності. Представлений метод орієнтований не стільки на формування універсальних абстрактних моделей, скільки на аналіз конкретних правових ситуацій, у яких застосовується принцип пропорційності. На відміну від формалізованих підходів, які передбачають жорстко детерміновані прогнози, інституційний аналіз спрямований на вивчення реальних правозастосовчих практик, виявлення специфіки функціонування правових інститутів. До того ж інституціональний метод дає змогу оцінити ефективність наявних правових механізмів, виявити можливі інституційні прогалини та запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання пропорційності в межах окремих галузей права.

Отже, використання загальнонаукових методів дослідження принципу пропорційності дозволяє глибше зрозуміти його природу, виявити основні функції й механізми дії, простежити тенденції розвитку, спрогнозувати подальшу еволюцію та вдосконалити практику правозастосування.

4. Конкретно-наукові методи (за типом знань) являють собою сукупність спеціалізованих способів пізнання, розроблених у рамках окремих наукових дисциплін і призначених для детального вивчення специфічних аспектів досліджуваних явищ. Вони ґрунтуються на особливостях предмета дослідження, що дає змогу застосовувати їх для розв'язання вузькоспеціалізованих наукових і практичних завдань. На відміну від інших методів пізнання, конкретно-наукові методи забезпечують глибокий аналіз явищ з урахуванням особливостей тієї науки, в якій вони застосовуються, що робить їх необхідним інструментом для формування точних і достовірних наукових висновків. Наявність конкретно-наукових методів робить методологічний інструментарій гнучким і адаптивним. У дисертаційних дослідженнях добір методів здійснюється індивідуально, виходячи з необхідності досягнення достовірних наукових результатів і забезпечення всебічного аналізу досліджуваного явища.

Конкретно-наукові методи поділяються на неюридичні та юридичні (власне юридичні) методи. Ускладнення і розширення предметного поля юридичних досліджень, а також нові виклики правозастосовчої практики зумовлюють необхідність інтеграції неюридичних методів, що були розроблені в рамках інших наук, у дослідження юридичної спрямованості. Однак проникнення подібних методів у юриспруденцію не є механічним процесом, а потребує їхньої адаптації з урахуванням специфіки права.

Формально-догматичний метод є основним власне юридичним методом наукового пізнання, являючи собою не просто спосіб аналізу, а цілий напрям юридичних досліджень. Метод передбачає вивчення права в його нормативному вираженні, відволікаючись від чинників, які перебувають поза правовою системою. На відміну від багатьох інших методів, формально-догматичний метод зосереджений виключно на внутрішній логіці права, його структурі, термінах, дефініціях, принципах і системних зв'язках. Він дає змогу досліджувати правові норми в їхній нормативній чистоті, виявляти їхню юридичну природу, встановлювати системні взаємозв'язки між різними елементами законодавства та формулювати точні визначення правових явищ. Застосування формально-догматичного методу особливо важливе під час аналізу чинного законодавства, оскільки він дає змогу вивчати право не через призму зовнішніх обставин, а з огляду на його внутрішню логіку та системність. Це означає, що сутність правового регулювання досягається не через соціологічний чи філософський аналіз, а через детальне вивчення юридичних норм, їхньої структури, логічного взаємозв'язку та юридико-технічного змісту. Такий підхід сприяє розробленню чітких правових конструкцій, виявленню прогалин і колізій у праві, а також оптимізації нормативного регулювання.

Формально-догматичний метод використовується як для аналізу понятійного апарату, виявлення нормативно-правових підстав принципу пропорційності, так і для логічної систематизації правових норм, у яких він закріплений. Цей метод використовується при описі, узагальненні, формулюванні, структуруванні та класифікації правових явищ, пов'язаних із пропорційністю. Так, його застосовують під час вивчення вітчизняних правових актів, актів Європейського Союзу та міжнародних договорів, у яких принцип пропорційності отримує свою формалізацію.

У правовій науці дослідження принципу пропорційності не може обійтися без порівняльно-правового методу. Його застосування дає змогу аналізувати законодавство кількох держав, виявляти подібності та відмінності в нормативному закріпленні та правозастосуванні цього принципу, а також визначати найефективніші моделі його реалізації. Особливість порівняльно-правового аналізу полягає в тому, що його можна проводити як у рамках вивчення схожих правових систем (наприклад, держав із континентальною правовою традицією), так і під час аналізу різних систем (наприклад, порівняння підходів країн загального права та країн романо-германської правової сім'ї). В окремих випадках порівняльно-правовий аналіз може зводитися до ідентифікації формальної тотожності правових норм, проте його найзначущіша роль полягає у виявленні фактичних відмінностей у правозастосуванні, що зумовлені соціально-історичним контекстом, судовою практикою та специфікою національних правопорядків.

Застосування порівняльно-правового методу під час вивчення принципу пропорційності дає змогу виявляти прогалини в законодавстві, знаходити спільні та унікальні правові підходи до регулювання пропорційності втручання держави в права людини, а також визначати найоптимальніші механізми правозастосування. Цей метод активно використовується в конституційному та міжнародному праві, де принцип пропорційності відіграє ключову роль у захисті прав людини та обмеженні державної влади. Він дає змогу аналізувати судову практику Європейського суду з прав людини та конституційних судів різних країн, порівнюючи їхні підходи до застосування пропорційності в конкретних правових спорах. Важливо зазначити, що при порівняльно-правовому дослідженні принципу пропорційності особлива увага має бути приділена вибору об'єктів порівняння. Це можуть бути окремі правові норми, що регулюють пропорційність, інститути конституційного контролю, що застосовують цей принцип, або галузеві механізми правозастосування. Такий підхід забезпечує глибоке розуміння національних особливостей принципу пропорційності та універсальних правових стандартів, що робить порівняльно-правовий метод незамінним інструментом дослідження.

Загалом кожен метод має власну сферу застосування та відображає певний аспект дослідження принципу пропорційності. Отже, методи можуть бути ефективними лише в сукупності, натомість необґрунтоване ігнорування якогось окремого способу теоретичного пошуку здатне призвести до недостовірного наукового результату [6, с. 66]. Водночас, для повноцінного теоретичного дослідження проблематики пропорційності необхідний багаторівневий методологічний арсенал, який являє собою динамічну систему методологічних знань. Означена сукупність не є статичною ієрархією, що відображена в такому вигляді, передусім, для наочності, а становить динамічну органічну систему, елементи якої взаємодію між собою: фундаментальні загальнотеоретичні концепції та

пізнавальні принципи пронизують світогляд, загальні філософські закони й категорії слугують основою для загальнонаукових, приватно-наукових методів, останні є джерелом збагачення та вдосконалення змісту вищих рівнів методологічних знань [6, с. 67-68]. Цінність теоретико-правового дослідження принципу пропорційності визначається його методологічною обґрунтованістю.

Третій блок.

Проаналізовані вище методи спрямовані на розробку предмета наукового пошуку. Однак цього недостатньо для досягнення остаточних наукових висновків, оскільки залишаються неврахованими принципи наукового пізнання принципу пропорційності. Якщо метод – це спосіб досягнення цілі та впорядкування пізнавальної діяльності, то принцип – це методологічно-пізнавальна установка, яка забезпечує відношення суб'єкта, що пізнає, до предмета пізнання [12, с. 13]. Принцип виконує роль критерію оцінки правових явищ і є методологічним підґрунтям для їхнього подальшого розвитку та вдосконалення. Саме принципи відіграють важливу роль у створенні цілісної системи методології, яка дозволила б отримувати науково обґрунтоване знання, особливо в юридичній сфері [13]. Принципи, маючи імперативний характер, забезпечують концептуальність наукового дослідження.

Методологічні принципи покликані привести пізнавальний механізм у дію і співвіднести пізнавальний процес, з одного боку, до специфіки предмета, а з іншого боку – до певних концептуальних ідей (або моделей). Вибір методологічних принципів значною мірою зумовлює результат дослідження. Водночас вибір не тільки визначає логічну організацію наукового аналізу, а й забезпечує повноту, об'єктивність і наукову обґрунтованість висновків. У межах дослідження проблематики пропорційності доцільно спиратися на такі базові принципи, які зможуть забезпечити її всебічний аналіз: конкретність, всебічність, науковість, об'єктивність, історизм та обґрунтованість.

Принцип конкретності в історико-правовій науці проявляється, передусім, у точному визначенні фактів, їх прив'язці до місця та часу; дослідник має враховувати різноманітні умови місця, часу та інші обставини, що зумовлюють та змінюють буття предмета дослідження, виявити специфічний механізм взаємозв'язку загального і одиничного, розглянути предмет дослідження у складі більш широкого цілого, елементом якої він є [14, с. 39]. Принцип конкретності вимагає глибокого, деталізованого аналізу умов, у яких формується та реалізується принцип пропорційності. Дослідник має враховувати практику правозастосування, виявляти ключові ознаки, зв'язки та тенденції розвитку цього принципу в національному та міжнародному праві.

Принцип всебічності полягає у забезпеченні комплексного аналізу положень різних галузей права, де застосовується принцип пропорційності. Всебічність дає змогу «контролювати» повноту та глибину дослідження, а також враховувати всі значущі аспекти, що формують загальне уявлення про розвиток принципу пропорційності та застосування тесту на пропорційність у праві. Принцип всебічності забезпечує баланс наукового аналізу, охоплюючи всі релевантні сфери знань, що робить наукове дослідження об'єктивним, структурованим і методологічно обґрунтованим.

Одним із ключових елементів всебічності є багатоаспектність, яка проявляється через методологічний плюралізм. Це означає, що при вивченні принципу пропорційності враховуються різноманітні наукові погляди та підходи щодо походження, сутність, структуру, шляхи розвитку тощо принципу пропорційності. Ба більше, багатоаспектність також передбачає максимально широке осмислення принципу пропорційності через його взаємодію з іншими правовими явищами. Окреслений підхід дає змогу уникнути однобокого сприйняття принципу пропорційності, що особливо важливо в контексті його правозастосування. Односторонній аналіз може призвести до неповноти висновків, ігнорування альтернативних доктринальних позицій та судової практики.

Принцип науковості – визначає пріоритетність об'єктивного наукового знання над тимчасовими політичними, ідеологічними чи іншими кон'юнктурними інтересами. Дослідження принципу пропорційності має ґрунтуватися на логічно обґрунтованих, емпірично підтверджених правових конструкціях, а не на суб'єктивних інтерпретаціях окремих дослідників чи правозастосовників.

Принцип об'єктивності вказує на необхідність розглядати конкретні події і явища враховуючи їх складність, багатоаспектність і суперечливість, спираючись на їх істинний зміст, незалежно від власної думки науковця. Для реалізації даного принципу, автор повинен опрацювати велику кількість джерел, щоб розглянути проблематику з різних ракурсів, та усвідомити всю глибину питання, що вивчається [15, с. 46]. Опираючись на принцип об'єктивності, дослідник має визнавати державно-правову реальність в її закономірностях і загальних формах, розглядати предмет у відповідному соціокультурному контексті, підходити до досліджуваних явищ конструктивно-критично. Бути об'єктивним – це, насамперед, означає бути неупередженим при відборі досліджуваних фактів (усіх без винятку) та їх оцінці, незалежно від особистих або суспільних впливів [16, с. 25]. Принцип об'єктивності забезпечує адекватне відображення принципу пропорційності в правовій науці, даючи змогу оцінювати його без упередженості, у суворій відповідності з правовими реаліями і практикою його застосування.

Принцип історизму вимагає розглядати принцип пропорційності в динаміці його виникнення, еволюції та трансформації, а також аналізувати якісні зміни, яких він зазнав у ході розвитку правових систем. Будучи нерозривно пов'язаним із принципом розвитку, історизм висуває особливі вимоги до дослідження. Він орієнтує на вивчення взаємозв'язку між різними історичними епохами, які пройшов принцип пропорційності в процесі своєї правової еволюції. Дослідження має враховувати генетичний аспект, тобто виявляти витоки появи принципу, його зміни та адаптацію в різних правових системах. Важливо розглядати не лише сучасні трактування пропорційності, а й її історичне коріння, починаючи з Античності й закінчуючи Новітнім часом. Використання принципу історизму дає змогу: виявити закономірності застосування пропорційності на різних етапах правового розвитку; простежити еволюцію методів інтерпретації пропорційності, особливо в контексті захисту прав і свобод людини; визначити основні тренди трансформації пропорційності в умовах глобальних змін правового регулювання тощо.

Принцип обґрунтованості вимагає переконливої аргументації висунутих положень і підтвердження їх надійними фактами. У рамках наукового дослідження принципу пропорційності це означає необхідність спиратися на конкретні правові норми, судові прецеденти, статистичні дані та емпіричні дослідження, а не суто на абстрактні, нічим не підтверджені теоретичні конструкції. Отже, аналіз правозастосовчої практики та правового закріплення пропорційності має ґрунтуватися на перевірених джерелах і реальній інформації, забезпечуючи наукову достовірність і доказовість зроблених висновків.

Загалом при вивченні принципу пропорційності в прикладному правовому контексті важливо враховувати практику його застосування, накопичений міжнародний і національний досвід, а також різні юридичні підходи до його інтерпретації. Лише комплексне дослідження, що ґрунтується на системному застосуванні методів і принципів пізнання, може забезпечити наукову об'єктивність і концептуальну стрункість дослідження.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що методологічне дослідження принципу пропорційності являє собою системне вивчення його структури, логічної організації, функціонального призначення, а також специфіки його реалізації в правозастосовчій практиці.

Методологія включає кілька взаємопов'язаних рівнів:

- а) методологічні підходи (системний, аксіологічний, феноменологічний, екзистенціальний, діяльнісний тощо), що задають напрямок аналізу й інтерпретації правових явищ;
- б) наукові методи вивчення (діалектичний, герменевтичний, порівняльно-правовий, структурний, функціональний, інституційний, синергетичний, формально-догматичний тощо), що забезпечують інструментальний аспект пізнання;
- в) наукові принципи пізнання (конкретність, всебічність, науковість, об'єктивність, історизм, обґрунтованість тощо), що формують методологічну базу дослідження.

Застосування багаторівневого методологічного підходу в дослідженні пропорційності дає змогу забезпечити комплексний аналіз, виявити закономірності функціонування принципу, визначити його роль у правовій системі та запропонувати перспективні напрями удосконалення застосування пропорційності, як у національному, так і міжнародному праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теорія держави та права: навч. посіб. / за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
2. Калініна Л. Науковий дискурс сучасних методологій організаційного механізму управління в сфері освіти. *Рідна школа*, 2017. № 1-2. С. 8-17.
3. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2016. № 1 (11). С. 31-44.
4. Кириленко І.С. Локальна нормотворчість в сучасному суспільстві: теоретико-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 220 с.
5. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.
6. Коршунова Н.В. Поняття державної політики: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 240 с.
7. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2016. 716 с.
8. Настрadin В.П., Хархун С.І. Вибір та затвердження теми дисертаційного дослідження здобувачів наукових ступенів: Навчальний посібник. К.: Національна академія СБ України, 2000. 28 с.
9. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій. Львів: Кальварія, 2003. 544 с.
10. Кельман М.С. Методологічні концепти статичної структури науково-пізнавальної діяльності. *Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали МНПК (23-24 червня 2016)*. Запоріжжя: Просвіта, 2016. С. 292-295.

11. Шейко В.М., Кушнарченко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 6-те вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2008. 310 с.
12. Андрусишин Б.І., Бабкін В.Д., Бучма О.В. та ін. Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні: монографія / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. 361 с.
13. Веклич В. Методи дослідження прав і свобод людини та громадянина. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1736/> (дата звернення: 25.03.2025).
14. Попсуєнко Л.О., Шершенькова В.А. До питання про методи дослідження та вивчення історії держави і права зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022. № 6. С. 38–41.
15. Паламарчук В.А. Правовий режим державної території (теоретико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 232 с.
16. Бостан С.К. Методологія правового дослідження: поняття, структура, філософсько-світоглядні засади. *Вісник Університету імені Альфреда Нобіля. Серія «Право»*, 2021. № 1 (2). С. 16–27.
17. Габрелян А.Ю. Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Колективна наукова монографія «Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття»*. Видання 2. Вінниця, 2021-2022. С. 2–18. URL: <https://doi.org/10.36074/paaaseeirdfegcc.ed-2.01> (дата звернення: 25.03.2025).
18. Габрелян А. Адміністративна відповідальність в галузі охорони здоров'я. *Матеріали конференцій МЦНД*, 2021. URL: <https://doi.org/10.36074/mcnd-19.03.2021.law-gov.03> (дата звернення: 25.03.2025).
19. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
20. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
21. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
22. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
23. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
24. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.
25. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskiy O. Legal regime of virtual currency in Ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. No 43. P. 21–24.